

*Наталія Логвіненко,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник лабораторії
літературної освіти
Інституту педагогіки НАПН України*

ФАНТАСТИЧНА ПРОЗА УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ У ШКІЛЬНОМУ ПРОЧИТАННІ

У статті розкрито деякі технологічні аспекти розвитку читацької діяльності під час вивчення української фантастичної прози у шкільному курсі літературної освіти. Розглянуто активні методи навчання у процесі вивчення творів письменників-фантастів, проаналізовано їх тематичне багатство та освітньо-виховний потенціал.

Ключові слова: духовно багата особистість, гуманізація суспільного буття, інтелектуальне мистецтво, фантастика як жанр, українська фантастична проза, особливості фантастичної казки й фольклорної фантастики, фантастичність як художній прийом.

In the article some technological aspects of development of reader activity open up during the study of Ukrainian fantastic prose in the school course of literary education. The active methods of studies are examined in the process of study of works of writers-fantasies, analysed them thematic riches and educationally educate potential.

Key words: spiritually rich personality, humanizing of public life, intellectual art, fantasy as genre, Ukrainian fantastic prose, peculiarities of a fantastic tale and folk fantasy, fabulousness as artistic reception.

Вивчення української фантастичної прози в загальноосвітній школі актуалізовано важливими завданнями освіти XXI століття, серед яких — розвиток духовно багаті особистості, що здатна творити нове суспільство на гуманістичних засадах, оскільки настав час, коли «мисляча істота Землі має покинути планетарну коліску і стати, за словами К. Цюлковського «громадянином Всесвіту». Вчені доводять, що ноосфера, *сфера розуму й думки*, про яку писали К. Цюлковський і Т. Шарден, вже відбулася, вона діє й розвивається. І підходить час, коли ми або зуміємо вижити в ноосфері, прийнявши її закони, або ж зникнемо, як вид... Отож «фантастика сьогодні, як література мрії та передбачення, має особливе призначення і особливу роль», бо фантастична література є своєрідним каталізатором людської творчості, будить думку, стимулює пошук. Українські письменники-фантасти вважають, що в прогностиці,

фантастиці, футурології головне не стільки проблема технізації прийдешнього, скільки проблема гуманізації суспільного буття.

Василь Бережний наголошував: *«Не можна переоцінити того впливу, який справляють ці твори на розум людей, на їхню орієнтацію в житті, світосприймання. Ця суто інтелектуальна література не тільки збуджує уяву, а й заохочує мислити, допомагає кожному, хто звертається до неї, шукати і усвідомлювати своє місце у надскладних системах природи й суспільства».*

Засновник Української Духовної Республіки, правозахисник, «творець духовних архіпелагів», футуролог, поет-пісняр, драматичний актор, композитор, відомий письменник-фантаст Олесь Бердник зауважував: *«Тяжка доля — бути Людиною. Але й прекрасна! Покликання Людини — вражає: одухотворити Всесвіт променем Розуму й Любові».* Це, на його думку, мало й визначати «магістральний шлях мрії і перебудови суспільства». Ось чому його глибинно хвилювало «преображене людство, що входить в коло Мудрості, Пізнання, Любові й Краси, в коло космічного єднання всього сущого» (Геннадій Прашкевич).

За образним висловлюванням Гроловиці Бердник, не людина створила фантастику, а фантастика — людину.

Варто наголосити, що саме творчість Олесь Бердника, чії романи і повісті поставили свого творця у один шерек із такими велетнями світової фантастики, як Іван Єфремов, брати Стругацькі, Річард Бах, Рей Бредбері, спонукала нас вивчити історію розвитку української фантастичної прози, визначити знакові імена національної літератури, що не тільки стали родоначальниками цього виду словесно-художнього мистецтва «у себе вдома», на батьківщині, а й створили традиції, що в своїх найзагальніших рисах виявилися характерними й визначальними для всієї світової фантастики.

Літературний доробок Олесь Бердника — різножанровий і тематично багатогранний, а виховний вплив на читача важко оцінити. Не випадково, дослідник його творчості, доктор психологічних наук Олексій Губко зазначав: «Жанр філософсько-психологічної фантастики започаткований Олександром Павловичем Бердником з метою здійснення донорського вливання землянам космічної мудрості». А літературознавець Володимир П'янов головною ознакою творів Олесь Бердника вважає духовність. «Це інтелектуальне мистецтво, якого так бракує сучасному глядачеві і читачеві. Бердник цікавий і підліткові, і юнакові, і дорослій людині, бо його погляд, а отже, і твори спрямовані в завтрашній день».

Говорити про українську фантастичну прозу у шкільному курсі літератури спонукала нас у час оновлення змісту всієї шкільної освіти робота над програмою з української літератури для 12-річного навчання. Авторський колектив поставив перед собою завдання — дібрати найкращі фантастичні твори українських письменників для вивчення у кожному класі, оскільки твори зазначеного жанру в шкільному курсі літературної освіти траплялися дуже рідко. Пояснення цього — у дослідженнях про минуле української фантастичної прози: тривалий час писати фантастику вважалося несерйозною справою, а I Всесоюзний з'їзд радянських письменників виніс таке рішення: «Призначення фантастики — у науково-технічному просвітництві підростаючого покоління, не більше [1, 1]». Зрозуміло, чому в Україні займатися фантастикою «завжди було справою якщо не цілковито ганебною, то принаймні негідною справжнього письменника. І все ж незважаючи ні на що, фантастика у нас не переводилась» [2, 46]. Фантастичність, як художній прийом, властива українській літературі, а отже, і фантастика як жанр є її органічною частиною. Варто лишень згадати відомих класиків: Т. Шевченка, Лесю Українку, І. Франка, М. Коцюбинського та інших, які у своїх творах майстерно застосовували фантастичні прийоми. Серед них, наприклад, прийом

перевтілення людини в рослину чи тварину, перетворення на людину-невидимку, використання прийому сну (у творах Т. Шевченка, І. Франка), прийом паралельного показу життя людей і міфічних істот, дії й думки яких тісно переплітаються у певних життєвих ситуаціях (у творах Лесі Українки, М. Коцюбинського) та інших. Наші акценти стають важливими під час випрацювання технології розвитку читачької діяльності, коли заглиблення у художню деталь, замислення над функціями фантастичних прийомів змушують учнів ще і ще раз повернутись до змісту твору, перерхитати деякі уривки, сторінки, розділи, щоб глибше зрозуміти авторський задум.

Під час роботи над різними аспектами та розділами Програми наші думки неодноразово повертались до прочитаних творів Олеся Бердника, їх актуальність була очевидною, а наше прагнення прищепити любов до читання творів одного з найвідоміших фантастів світу, щоб разом з героями його оповідань, повістей, казок, романів учитися жити за законами Всесвіту, де панують Добро, Любов, Гармонія і Краса, реалізувалися ось у чому: учням 6 класу запропоновано вивчати уривки з повісті «Хто зважиться — вогним наречетсья» (перша назва повісті «Окоцвіт» повернена укладачами й видавцями багатомного видання «Всесвіт Олеся Бердника»); семикласникам після вивчення теми «Кобзарство» — самостійно прочитати розділ з повісті «На вогні святому спалимо розлуку» «Боян», для текстурального вивчення дібрано повість-монолог «Мати»; для самостійного читання — оповідання «Дві безодні».

Твори Олеся Бердника, крім того, що показують людину мислячу, здатну вивратися думкою з обмеженості реального світу, виховують ще й патріота України, ким був і сам автор — за суттю своєю явищем глибоко національним. Закинутий на тисячоліття у майбутнє, в центр Галактики або в інший вимір, залишаючись незламним володарем простору й часу, енергією та матерією, герой творів Олеся Бердника завжди лине думкою до своєї рідної землі, відчуваючи нерозривний зв'язок із Дніпровими кручами й квітучими заплавами; звідти черпає він сили й мудрість, благородство і ніжність любові.

Донька письменника Громоваця Бердник переконана, що ідеї, закладені в творах Олеся Бердника, є квінтесенцією філософських пошуків, вираженням українського духу і відповіддю на питання про місію України — «місію не історичну, а надісторичну, не соціальну, а космічну». «Основна сутність Бердникових книжок — це впевненість у космічній цінності людської особистості, у глибинному значенні людського люблячого серця».

Крім творів Олеся Бердника, за авторською програмою з української літератури, учні середньої школи мають можливість відкрити для себе твори Наталени Королевої, Олександра Тесленка, Валерія Шевчука, Наталі Гайдамаки та інших. Навіть такі твори Євгена Гуцала, як «У синьому небі я висію ліс», що вміщені у програмі для текстурального вивчення, сприяють виробленню певних умінь особистісного сприйняття фантастичних творів.

Наприклад, починаючи вивчати оповідання, насамперед звернімо увагу семикласників на назву твору: чи можна за нею припустити, що твір буде фантастичний, тобто захопливий, події незвичні? Далі запропонуємо поміркувати над словами письменниці Лесі Ворониної: *«Кажуть, що світ без мрійників став би безбарвним і нецікавим. Саме мрійники роблять найбільші наукові відкриття, вирушають у навколосвітні мандрівки, складають вірші, малюють картини, пишуть музику та знімають захоплюючі фільми. Уміти мріяти й фантазувати — це талант»* — і висловити свої думки. І тільки потім — читаємо оповідання Євгена Гуцала «У синьому небі я висію ліс». Запитання і завдання за твором можуть бути різноманітними, але не можна не звернути уваги семикласників на яскраві авторські описи, тому вчитель виразно деякі з них прочитає, щоб учні відгадали, про кого автор говорить:

«Літав на тих крилах низько над землею, поміж розквітлих будяків на пасовиську, поміж копиць свіжого сіна в лугах. Поряд із ним або над ним кружляли птахи, подивовані здатністю маленької дитини літати».

«...вдався руді маслі — такими рудими бувають восени гарбузи на городах. І навіть по рудих його боках темніли розмиті смужки, які ото оперізують опасисті гарбузи, щоб вони, мабуть, не розпались від своєї достиглості й сили-силенної зернят, схованих у їхніх могутніх грудях.

...це хитре створіння має очі життєлюбного мудреця. Отого мудреця, який спромігся на мудрість не на схилі віку, а замолоду, коли можна вдовольнити всяке своє розумне бажання» [3].

Під час розмови, безумовно, словесник підведе учнів до висновку, що у творах цього дивовижного письменника «природа мислить і почуває світом людини, а людина мислить і почуває світом природи». І якщо ви погоджуєтеся з тим, що уміти мріяти й фантазувати — це талант, то розкажіть:

— Які таланти мав головний герой оповідання Миколка, і як вони виявлялися в житті?

— Про що найчастіше мрієте й фантазуєте? — Що ви відкрили для себе через світобачення й світосприймання Миколки?

— Коли і чому Миколчин голос «звучав кигиканням чайної тривоги»?

— Які риси Миколчиної вдачі ви хотіли б розвинути в собі, бачити у своїх рідних і друзів?

Запитання ми добирали такі, щоб, міркуючи над ними, учні могли зрозуміти, що, використовуючи фантастичний прийом зображення дійсності, письменник розкриває не тільки характер свого героя, а й найтонші порухи дитячої душі, яка багата на добро, чуйність, любов до всього живого, до найрідніших людей — батька й матері.

А ще підтверджують думку, що у фантастичних творах українських письменників закладений надзвичайний потенціал народної свідомості, моралі, герої яких є носіями рис національного характеру. О. Губко стверджує, що космоїзм і магіїзм української душі є прикметною рисою нашої національної психології. *«Психіка нашого народу завжди була щедро насажена космічними й магічними елементами. Ментальність наших земляків, їхні пісні й думи були звернені до небес, до космічних світил — сонця, місяця, зірок, до туманності Чумацького Шляху. Навряд чи можна назвати ще таку потужну й історично тривку національну традицію магічного дійства цілого етносу.*

...Космічність світовідчуття праукраїнців виражалася і в їхніх постійних зверненнях до небесних світил і сил природи в піснях, поетичних метафорах казок та філософських притч, формулах цілительних заклинань народної медицини» [4]. І як закономірний результат споконвічної задивленості й залюбленості української нації в небеса, у космос — багато відомих світові вчених, космонавтів, письменників-фантастів, авторів космогонічних гіпотез і теорій, серед яких не останнє місце посідає Олександр Павлович Бердник.

А мрія долетіти до зірок у письменника Олеся Бердника зародилось ще змалку. Розповідаючи доньці про свої дитячі роки, він згадував, що найбільше мріяв про польоти до зірок. *«Саме до зірок! І коли запитував у матері, чи можна долетіти туди, до зірок, до Луни, мати відповідала: «Ну що ти, туди дуже далеко, життя не вистачить, щоб долетіти». Я мовчав, думав. Потім смикав маму за рукав. Говорив: «А я придумав. Треба просто дуже-дуже сильно захотіти, і тоді можна летіти !...» «Уже тоді я вірив, що до далеких світил можна відправитись безпосередньо силою бажання, думки, духовного прагнення. Я й зараз вірю... ні, знаю! — що саме так прилітають до нас дивовижні гості з сусідніх Всесвітів...» [5, 22].* Ці спогади допомагають зрозуміти світи Бердникових творів.

Використання цікавих фактів із життя письменників під час вивчення їхньої творчості у школі — один із традиційних методичних прийомів технології розвитку читацької діяльності, що сприяє зацікавленню учнів творами не тільки фантастичної прози.

Щоб якнайкраще засвоїти багатство тематики, жанрову різноманітність художньої спадщини, зокрема Олесь Бердника, радимо використовувати активні методи навчання з доцільним доббором тем. Цьому сприяє організація пошукової роботи під керівництвом учителя-словесника, який, врахувавши вікові особливості своїх вихованців, спрямовує самостійну діяльність учнів, і передусім над літературним твором. Наприклад, пропонуємо учням 6-7 класів дослідити тему «Казка в житті людини». Спостерігаємо за розвитком казкових мотивів, тем, жанру казки у фантастичних повістях Олесь Бердника.

Твори Олесь Бердника для дітей продовжують важливу справу народу — великого від природи педагога, оскільки герої його фантастичних творів несуть ідеї романтичного світу Добра, Гармонії та Краси, закладені у казці; допомагають формувати на підвалинах радості й любові людину нового світу, вчитися жити за законами космічної мудрості. «Постійний двобій вічних категорій Добра і Зла, благородства і підступу, любові й ненависті уособлені в його літературних героях. Твори письменника, піднімаючись до пригтових узагальнень, високої алегорії, завжди утверджують перемогу світла над темрявою, божественного начала над диявольським» [6, 82].

Пропонуючи учням тему для дослідження, зацікавимо їх словами Олесь Бердника про народну творчість — свідками письменницьких розмірковувань є герої його повістей і романів. Вслухаймося в них: *«Я понесу в серці звуки народних пісень, що віками не змовкали над землею, зберігаючи в безіменних творіннях пульс безсмертя, що протидіяли всім спробам темряви задушити прагнення до світла й поступу розуму. Казку я не забуду в зорянім безмежжі, казку-чарівницю, улюблену всіма поколіннями, яка пронесла понад довгими й тяжкими тисячоліттями віру в правду, мужність, Любов [7, 20]»; «Ти розповідала нам чудові легенди про химерних друзів природи. В тих сказаннях все оживало. Говорили звірі, хлюпалися в річці під променями місяця русалки, в темряві шастав по хаті домовик, наглядаючи за порядком, з гуком-гомоном пролітав понад лісами старезний володар пущі - лісовикітніше ти, Мамо, показувала мені на деревах обривки його зеленої бороди). І всі ті казки не лякали мене, не заважали, як дехто гадає, дитині пізнавати об'єктивний світ природи. Навпаки... [7, 25]»* — ці слова звучать з уст героя повісті «Мати» — дорослої людини, яка встигла побувати на різних планетах, але зберегла у свідомості «той неповторний аромат дитячого світосприймання», що дарували чарівні казки, яскраві казкові ідеї, лягаючи в його дитяче серце, день за днем формуючи свідомість. І це людяне, ясне в ньому припадає до серця його товаришам-космонавтам.

Ознаки фантастичних творів Олесь Бердника близькі до фантастичних народних казок. Працюючи над програмним твором, пропонуємо шестикласникам провести порівняння між фантастичною казкою і фантастичною повістю: що в них спільного, що відмінне. За визначенням Валерія Шевчука, описи пригод героя в казці цілком замінюють описи його переживань, фольклорна фантастика ж цікавиться проблемами психологічними, проблемами людської душі. Запропонуємо школярам простежити, як особливості казки й фольклорної фантастики зумів поєднати у своїх творах Олесь Бердник. Читаючи фантастичну повість «Хто зважиться — вогняним наречеться», важко не помітити, що героїв твору весь час супроводжує казка: про неї говорять, її розповідають, герої казок допомагають у скрутну хвилину, казка твориться людським гарячим серцем і благородними справами повсякчас; у казку вірять, як у життя, як у правду; казка єднає людей у Всесвіті; казка виховує.

Щоб упевнитися в цьому, учні досліджують розмови героїв, їхні роздуми, міркування про казку. Далі простежують, хто і як розповідає казки, кому в певних життєвих обставинах допомагають герої улюблених казок, як і хто творить казку і є її безпосереднім учасником. Міркують, чому серед мешканців села Вогники (саме тут відбуваються події) незвичайні прибульці обирають шестикласника Славка для визволення своєї Планети Квітів.

На уроці, після повторного опрацювання тексту повісті вдома, звучать аргументи — висловлювання про казку, що містяться у творі, коли і хто їх сказав, і що вони допомагають з'ясувати. Другою сходинкою у дослідженні теми було виразне читання тих уривків повісті, що передають почуття героїв, коли мова заходить про казку. З'ясувати, як учні розуміють прочитане, допомагають бесіди за запитаннями: — Які описи, герої, події дають нам відчуття, що живемо у казці, що казка поруч? — Чим Славко так захопив Бабусю з іншого світу? — Чому перше її запитання до Славка про любов до казки? — Чого не можна зробити чарами? — Що ріднить землян з мешканцями Планети Квітів? — Що допомогло чарівній Бабусі визначити благородну місію шестикласника Славка? — Чому саме він став для прибульців «ниткою до серця» нашого світу? Тощо.

Уособленням виховного впливу казки на людину є образ головного героя повісті шестикласника Славка, який любить слухати бабусині казки, знає їх безліч, із задоволенням розповідає найулюбленіші, вірить у казку, як у правду; навчається мріяти, бачити Диво у квітці, жабці, зірці, сам творить Диво-казку, живе нею — що відкриває його щирю душу, гаряче серце назустріч добру, єднає з іншими людьми, допомагає долати труднощі, летіти в міжзоряний простір на допомогу тим, хто її потребує.

Так, крок за кроком, розглядаючи зазначені питання, спонукаємо учнів замислитись над значенням казки в житті людини, її роллю в їхньому особистому житті.

— Чиї слова, думки про казку, ставлення до неї примусили вас замислитись над її значенням в житті людини? Змінили ваше ставлення до казки?

— Чому, на вашу думку, Олень Бердник казкою пов'язав два світи: світ планети Земля і світ планети Квітів? — бесідою за цими запитаннями підсумуємо роботу на уроці як результат самостійного дослідження учнів.

Відповіді узагальнює учитель: «Олень Бердник — автор фантастичних сюжетів. Письменник творить власну казку, оскільки переконаний: віра в неї робить людину красивою, благородною, здатною до самопожертви в ім'я життя інших, казка передає з покоління в покоління мудрий досвід народу, формує духовно багату особистість, яка вірить, що гармонійне життя у Всесвіті залежить і від Людини. У цьому пересвідчилися і ми, читаючи повість Олеся Бердника «Хто зважиться — вогняним наречеться».

За визначеннями літературознавців, «фантастична казка сприймається нині не як реалія, що було притаманне рецепції в минулому, а як блискуча художня вигадка, модель високої етики з перемогою добра над злом, контрастним протиставленням персонажів [9,573]». За спостереженнями Н. Дев'ятко, у казках, міфах і легендах закладена значна частина архетипів, тому дитяча аудиторія, у якій взаємодія з архетипами виявляється значно яскравіше, ніж у дорослих, активно приймає до свого світу казки, міфи і легенди [10, 60].

Ось чому і сьогодні дослідники різновидів сучасних жанрів особливо високо оцінюють те, що в основі сучасної казки як різновиду фантастичної прози разом із традицією чарівних казок минулого лежить психологія і багатство внутрішнього світу героя, завдяки якому створюється зовнішній світ, де ці герої і мешкають. «Сучасній казці, — наголошує Н. Дев'ятко, — байдуже, чому дракони не згорають зсередини від власного подум'я, а якщо сучасна казка і звернеться до інопланетян, то навряд чи в описах буде

точно вказані форма і будова літаючої тарілки [10, 63]», оскільки інтересом сучасної казки є душа, емоції, вчинки, взаємостосунки героїв і навколишнього світу, іноді й неістот, внутрішній діалог.

Закладені в авторській програмі початки вивчення творів письменників-фантастів дали поштовх для розроблення Програми факультативного курсу «Українська фантастична проза» та впровадження її в навчально-виховний процес старшої школи, що сприятиме бажанню учнів-читачів вдосконалювати не лише техніку або науку, а насамперед — людську особистість, її духовну багатомірність і чутливість, її делікатність та культурну симфонічність. Адже загальновідомо, що читати художню прозу — то велика робота. І не стільки для розуму, скільки для душі. За словами братів Капранових, читання книжки — це здоровий мінімум творчої роботи, яку може і навіть зобов'язаний дозволити собі кожен, хто претендує на те, щоб бути людиною розумною.

Література

1. Литовченко Т. З печер до зірок / Тимур Литовченко // Український фантастичний оглядач. — 2008. — №3 (5).
2. Карацупа В. Минуле української фантастики / Віталій Карацупа, Олександр Левченко // Український фантастичний оглядач. — 2007. — №2 (2).
3. Гуцало Є. Пролетіли коні: оповідання та повісті / Є.П. Гуцало; вступ, слово Л. Ворониної. — К.: Вид-во гуманітарної літератури, 2008. — 384 с. — С. 5-13.: порт. — (Бібліотека Шевченківського комітету).
4. Губко О. Космічне й магічне /Олексій Губко // Рідна школа. — 1993. — №10. — С. 43-46.
5. Бердник О. «Первая отсидка сделала меня писателем, вторая — мыслителем». Последний монолог. Записала Громова Бердник // Поколение. — 2003. — №4. — С. 20-26.
6. Губко О. Творець духовних архіпелагів / Олексій Губко // Сільський час. — 2003. — 18 квіт.
7. Бердник О. Мати // Олександра Копач. Хрестоматія з нової української літератури. — Львів: Каменяр, 1993. — С. 19-38.
8. Бердник О. Хто зважиться — вогняним наречеться // Бердник О. Лабіринт Мінотавра. — К.: Веселка, 1990. — 225 с.
9. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. — К.: ВЦ Академія, 2007. — Т. 2. — 624 с. — С. 522 (Енциклопедія ерудита).
10. Дев'ятко Н. Можливості впливу сучасних жанрів: фантастика, фентезі, казка / Наталія Дев'ятко // Український фантастичний оглядач. — 2009. — №1(7). — С. 59-66.